

О. Г. ШАПОШНИКОВА

ПРО ПАМ'ЯТКИ ЧАСУ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ В СТЕПОВОМУ ПРИДНІПРОВ'І

Катакомбна культура, виділена В. О. Городцовим, представлена тепер значною кількістю пам'яток, розташованих у степових і частково лісостепових районах Східної Європи. Незважаючи на це, до цього часу залишається багато невіршених і дискусійних питань з історії катакомбних племен. Зокрема, недостатньо вивченим є питання про характер взаємозв'язків ямної та катакомбної культури.

Відомо, що з питання походження катакомбної культури існує дві протилежні точки зору: про її генетичний зв'язок¹ або про культурно-історичний контакт² з ямною культурою.

Нещодавно найбільш широкого визнання набула точка зору О. О. Кривцової-Гракової про генетичний зв'язок племен ямної та катакомбної культур, основана на ідентичності окремих типів кераміки та схожості деяких форм виробів обох культур. Але ця теорія не пояснює відмінностей між ямною і катакомбною культурами, і насамперед різниці в поховальному обряді.

Як відомо, прихильники гіпотези походження катакомбної культури з ямної визнавали за найбільш давні варіанти катакомбної культури ті, в пам'ятках яких поєднуються елементи обох цих культур, і трактували їх як пам'ятки «перехідного типу». Саме такими, з погляду О. О. Кривцової-Гракової і Т. Б. Попової, були пам'ятки нижньодніпровського і північно-приазовського варіантів катакомбної культури.

Для доказу автохтонності катакомбної культури Т. Б. Попова до групи «перехідних» пам'яток включила пам'ятки, розташовані не тільки на периферії катакомбної культури, а й в центрі — на Сіверському Дінці. Це так звані «ямні поховання катакомбного типу», у свій час виділені В. О. Городцовим, тобто поховання, схожі за ритуалом і інвентарем з похованнями катакомбної культури, але покладені не в катакомбах, а в простих ґрунтових ямах. Л. С. Клейн, вивчивши кожне з цих поховань, прийшов до висновку, що «перехідні» пам'ятки були

¹ О. А. Кривцова-Гракова. Генетическая связь ямной и катакомбной культур. — Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. — Труды ГИМ, вып. 24, М., 1955.

² М. И. Артамонов. Раскопки курганов в долине р. Маныча в 1935 г. — СА, IV, М.—Л., 1937, стор. 93—132; його ж. Раскопки курганов на р. Маныч в 1937 г. — СА, XI, М.—Л., 1949, стор. 308—336; С. С. Березанская, О. Г. Шапошникова. Рецензия на книгу Т. Б. Поповой. — СА, М., 1957, № 2, стор. 271—272; Л. С. Клейн. Катакомбные памятники и проблема выделения культур. — СА, М., 1962, № 2, стор. 26—38.

створені штучно, внаслідок недосконалості методики дослідження³. Не маючи наміру заперечувати гіпотезу Л. С. Клейна, необхідно відзначити лише одну обставину — наявність або ж відсутність катакомб не може бути вирішальною при визначенні культурної приналежності пам'яток. Загальновідомо, що племена катакомбної культури часто ховали своїх померлих як у катакомбах, так і в простих прунтових ямах.

М. І. Артамонов вперше в радянській археологічній літературі виступив проти концепції еволюційного розвитку катакомбної культури з ямною. Він відзначав, що пам'ятки з поєднанням елементів обох культур розташовуються на периферії катакомбної культури і можуть розглядатися як результат змішення цих культур⁴.

О. О. Кривцова-Гракова і Т. Б. Попова свої висновки про генетичний зв'язок ямною і катакомбної культур будували на матеріалах Приазов'я і особливо Степового Придніпров'я. Це визначає значення цих пам'яток і необхідність їх публікації.

Досить важливою обставиною є той факт, що в Степовому Придніпров'ї пам'ятки часу катакомбної культури представлені поселеннями і могильниками.

На сьогодні на зазначеній території відомо біля десяти поселень цього часу⁵.

Серед них слід назвати одношарове поселення на о. Перун, поселення на о. Виноградному, верхні горизонти поселень Стрільча Скеля, Дурна Скеля та Скеля-Каменоломня в Надпоріжжі, поселення поблизу с. Ільїнка недалеко від м. Нікополя, біля с. Леонтіївка на Херсонщині та ін. Незначний матеріал, характерний для поселень цього типу, був виявлений на Ольшкінських кучугурах та у верхньому горизонті верхнього культурного шару Михайлівського поселення⁶. На одних поселеннях були проведені стаціонарні розкопки (Перун, Дурна Скеля, Стрільча Скеля тощо), на інших — розвідкові (Ільїнка, Леонтіївка).

Топографія поселень катакомбного часу мало чим відрізняється від топографії поселень попереднього періоду, коли Степове Придніпров'я було зайняте племенами ямною культури. Як і раніше, вони займають високі важкодоступні бугри, оточені балками (Ільїнка), або ж гранитні останці плато (Перун, Дурна Скеля, Стрільча Скеля).

На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні даних, які дозволили б скласти уяву про планування поселень та про характер жител. Лише в одному випадку — при розкопках поселення в урочищі Стрільча Скеля — був виявлений завал каміння, що залягав двома невеликими групами на відстані 2—2,5 м одна від одної, в якому В. М. Даниленко вбачає залишки основи невеликого житла⁷.

Всі названі пам'ятки дали надзвичайно однорідний матеріал, що свідчить про їх одночасовість і приналежність до однієї культури.

Серед цих пам'яток найбільший інтерес становить одношарове поселення на о. Перун в Надпоріжжі⁸. Острів Перун розташований недалеко від с. Августинівка, між лівим берегом Дніпра і о. Таволжанам.

³ Л. С. Клейн. О так называемых ямных погребениях катакомбного типа. — СА, 1961, № 2, стор. 49—65.

⁴ М. И. Артамонов. Раскопки курганов на р. Маныч в 1937 г. — СА, XI, М.—Л., 1949, стор. 331, 333; його ж. К вопросу о происхождении скифов. — ВДИ, 1950, № 2, стор. 47.

⁵ Е. Ф. Лагодовская. Поселения Среднего и Нижнего Поднепровья в период ранней и средней бронзы. — Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 378.

⁶ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 108, 109.

⁷ В. И. Даниленко. Отчет о раскопках на Стрельчей Скеле. — Науковий архів ІА АН УРСР, фонд експедицій, інв. № 2155.

⁸ П. С. Смолічев. Раскопки Днепровгесовской экспедиции. — Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 12, спр. 39—49, 59—60.

Глибока западина розділяє його на дві частини: північну високу, скелясту і південну, низьку. Висота острова над рівнем води становить до 50 м. Культурний шар товщиною 0,5 м залягає в основі гумусу. Культурний шар однорідний, що дало можливість типологічно виділити аналогічні культурні комплекси на інших поселеннях в тому випадку, коли не було чіткої стратиграфії.

В культурному шарі названих поселень виявлено значну кількість фрагментів кераміки, знярядь праці та кісток тварин.

Особливо багато там було кераміки. Остання представлена різними типами посуду, серед якого можна виділити три основні групи.

Першу, найбільш численну групу становлять горщики з прямими або трохи відігнутими назовні вінцями, з яйцевидним тулубом і плос-

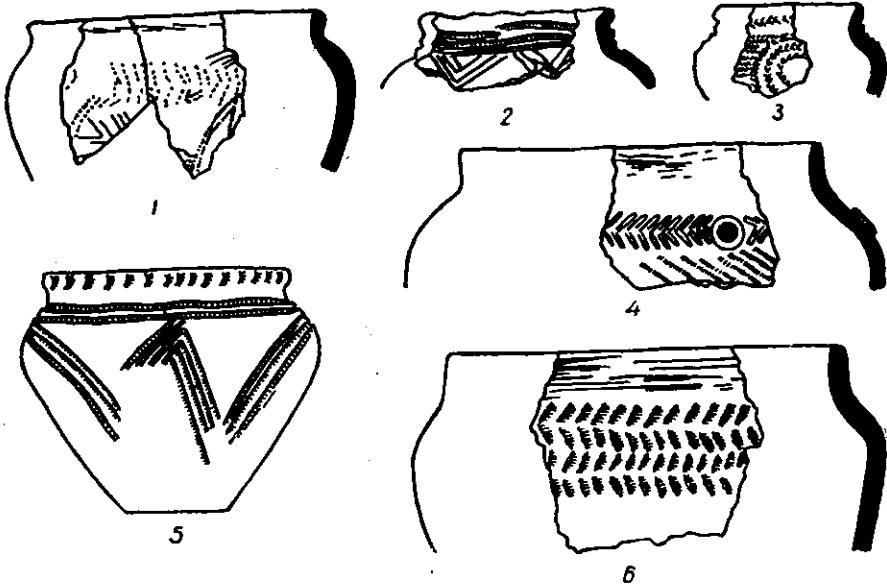

Рис. 1. Зразки кераміки з поселень.

ким денцем (рис. 1, 3, 4). Звичайно у посудин прикрашені вінця і верхня частина тулуба, які найчастіше бувають оперізані кількома рядками глибоких нарізок або ж відбитками гребінчастого штампу, що утворювали візерунок у вигляді ялинки (рис. 1, 1, 4, 6). Рідше зустрічається трикутна композиція з відбитків перевитого шнура або з глибоких борозенок (рис. 1, 2, 5).

Ця група кераміки як за формою, так і за прийомами орнаментативної досить близька до кераміки пізнього етапу ямної культури і в певній мірі до кераміки полтавкинської культури⁹.

Другу групу становлять плоскодонні горщики з прямими вінцями, що плавно переходять в плічка. Зріз вінець прямий або трохи округлений, потоншений по краях. На зовнішній поверхні вінець є потовщення, так звані комірці. Значна частина посуду прикрашена різноманітним орнаментом. Досить часто по плічках горщики прикрашені глибокими візними лініями або відбитками тасьми, гусенички та гребінчастого штампу (рис. 2, 1, 3, 7, 9). Порівняно часто між короткими глибокими борозенками, що утворювали ряд, проходили горизонтальні лінії. В поодиноких випадках останні немовби поділяють візерунок на окремі смуги (рис. 2, 2), але здебільшого такі горизонтальні лінії утво-

⁹ Н. К. Качалова. К вопросу о памятниках полтавкинского типа. — Археологический сборник Эрмитажа, вып. 5, Л., 1962, стор. 38, рис. 2.

рюють трикутні композиції. Іноді великі трикутні шеврони спускаються від плічка до дна (рис. 2, 1, 2, 5, 8). Значно рідше посуд прикрашався відбитками тасьми і шнура, що утворюють кілька горизонтальних ліній, які оперізують шийку і верхню частину тулуба (рис. 2, 4, 6, 8). Іноді вони чергуються з короткими рядками відбитків перевитої віршовки і ямками різних розмірів.

Цей тип посуду, крім поселень, зустрічається також і в похованнях часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї. Крім того, аналогічний посуд зустрічається і в Середньому Придніпров'ї — на канівських поселеннях, останнім часом С. С. Березанською віднесених до середньодніпровської культури¹⁰.

Третю групу становлять плечисті горщики з широкою шийкою, високими прямими вінцями і широким плоским дном. Серед них можна виділити кілька типів: одні мають чітко визначені прямі вінця або вінця, що плавно переходять в плічка. Цей тип посуду відрізняється від вищерозглянутого не тільки за формою, а й за орнаментациєю. Для нього характерна багата і різноманітна орнаментация, яка вкриває звичайно значну частину посудини. Найчастіше посуд прикрашався відбитками тасьми та шнура, які утворювали горизонтальні смуги, півкола і трикутники (рис. 2, 9—12).

Зовсім рідко трапляється ріпчастий посуд (Перун, Стрільча Скеля, верхній горизонт Михайлівського поселення). Як відомо, цей тип посуду досить часто зустрічається в похованнях катакомбного часу в сальсько-маницьких степах.

Крім кераміки, в культурному шарі поселень виявлено велику кількість виробів з каменю та кісті.

Характерною особливістю крем'яного інвентаря поселень часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї є виготовлення знарядь з відщепів, а також двобічна обробка знарядь. Ці риси є провідними і для крем'яного інвентаря поселень пізнього етапу ямної культури¹¹.

Основну групу крем'яних виробів становлять скребки. Найчастіше зустрічаються скребки, виготовлені з округлих відщепів. Ретуш, що оформляла робочий край, крута, має вигляд вузьких фасеток (рис. 3, 2, 3, 5, 6). Серед інших типів крем'яних виробів слід назвати проколки, ножі, вістря до стріл підтрикутної форми з виїмкою в основі. Вістря до стріл оброблені тонкою віджимною ретушшю (рис. 3, 1). До поодиноких знахідок можна віднести наконечники списів листовидної форми з двобічною обробкою поверхні (рис. 3, 4, 7, 8).

Поряд з крем'яним матеріалом для виготовлення знарядь застосовувалися й інші породи каменю — дрібно- і крупнозернисті граніти та інші кристалічні породи, рідше вапняк та лісковик.

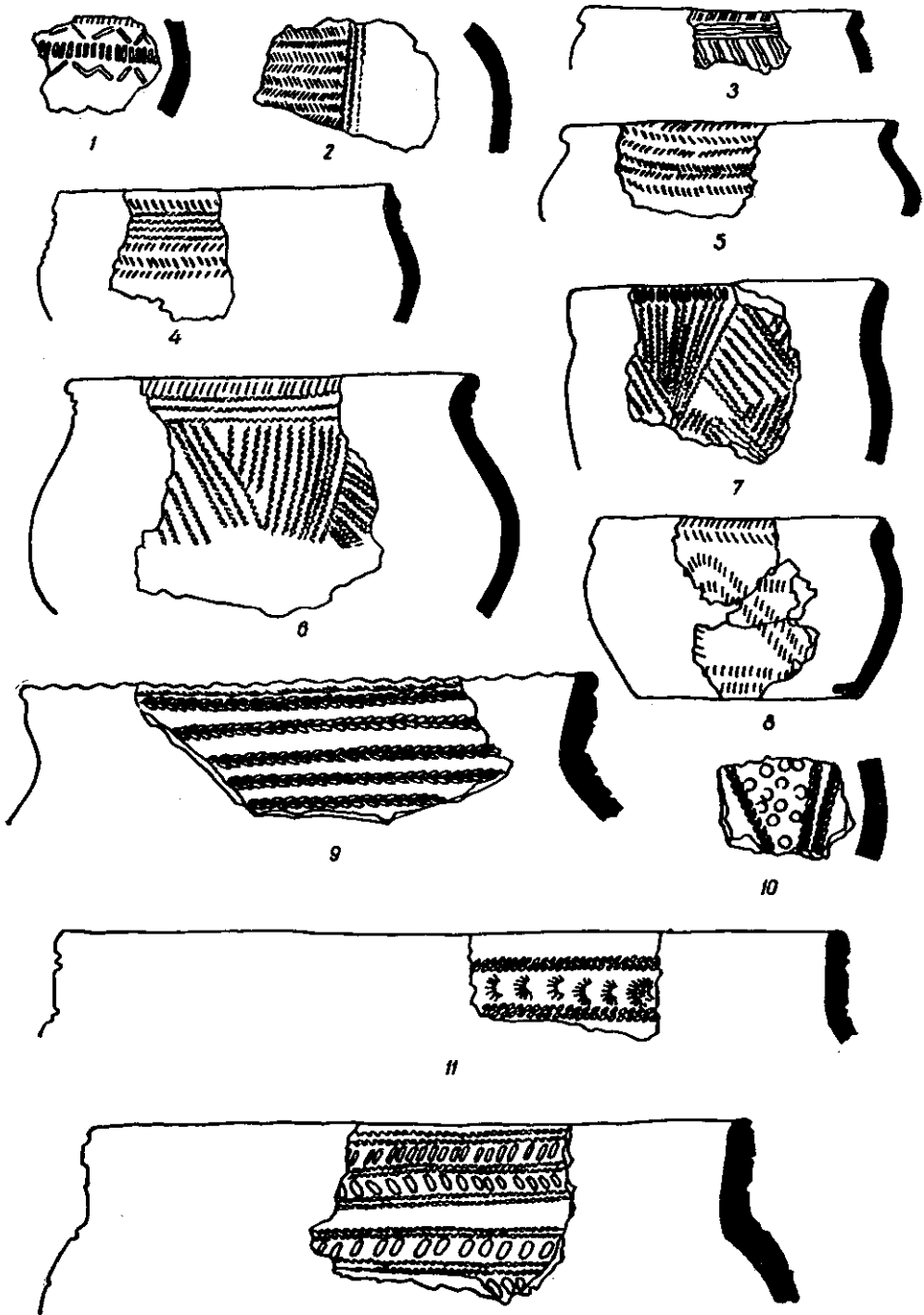
Серед виробів з каменю слід назвати — сокири-молоти, клини, розтирачі, точильні камені, зернотерки тощо. Розтирачі зустрічаються у великій кількості на всіх розглянутих поселеннях. Вони виготовлені з твердих кристалічних порід. В більшості розтирачі мають видовжену форму з нижньою рівною або опуклою площиною.

Точильні камені або, як іноді їх називають, «ливарські формочки» в основному являють собою уламки каменів різноманітних форм і розмірів із слідами обточування різних предметів — глибокими жолобками. Деякі з них носять сліди особливо тривалого використання. Можна гадати, що точильні камені застосовувалися для обробки кістяних і металевих виробів.

Особливо багато виявлено на поселеннях праців, виготовлених з

¹⁰ С. С. Березанська. Деякі питання історії Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи. — Археологія, т. XX, К., 1966, стор. 47—57.

¹¹ О. Ф. Лагодівська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 115.

12
 Рис. 2. Зразки кераміки з поселень.

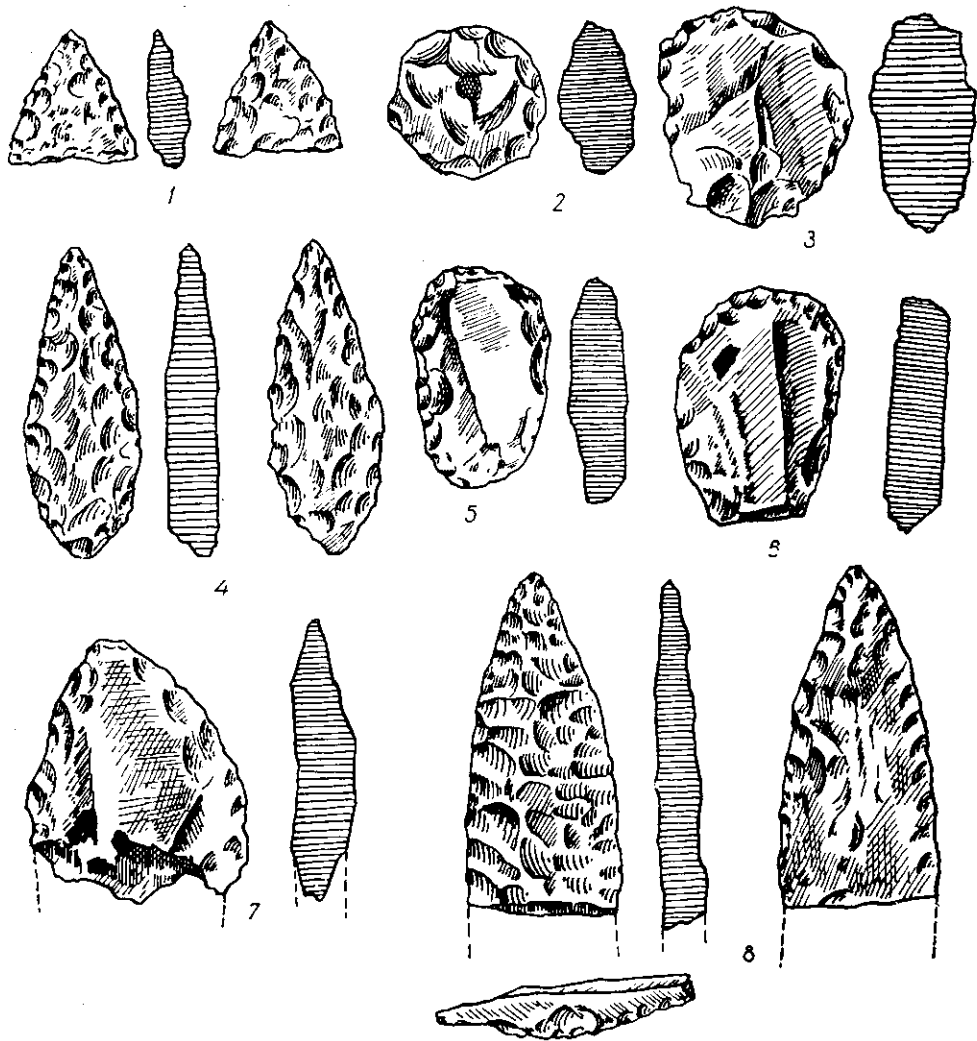

Рис. 3. Крем'яні вироби.

вапняку, пісковика. Всі вони кулястої форми, різні за розмірами. Сокири-молоти відносяться в основному до так званого клиновидного типу. Вони мають нешироке тупе лезо у вигляді клина і короткого, трохи звуженого обушка. Отвір для прикріплення рукоятки зміщений ближче до обушка. Обушкова частина витягнута або дещо звужена на кінці, іноді підкреслена кількома гранями (рис. 4, 1, 3, 4, 6).

Особливу групу становлять бойові сокири. Вони мають правильні форми і добре зашліфовану поверхню. Бойові сокири виготовлені з твердих кристалічних порід. Одні з них нагадують вислообушні сокири з потовщеною середньою частиною, в якій розміщена свердловина (рис. 4, 2, 5). Виявлена велика кількість вивертків циліндричної форми свідчить про місцеве виготовлення сокир.

Металеві вироби на поселеннях трапляються дуже рідко. Можна назвати лише одне бронзове шило (Дурна Скеля) та лавролистий форми ніж (Перун).

В культурному шарі поселень виявлено значну кількість виробів з кісті. Основну частину їх становлять шила різних типів, зроблені

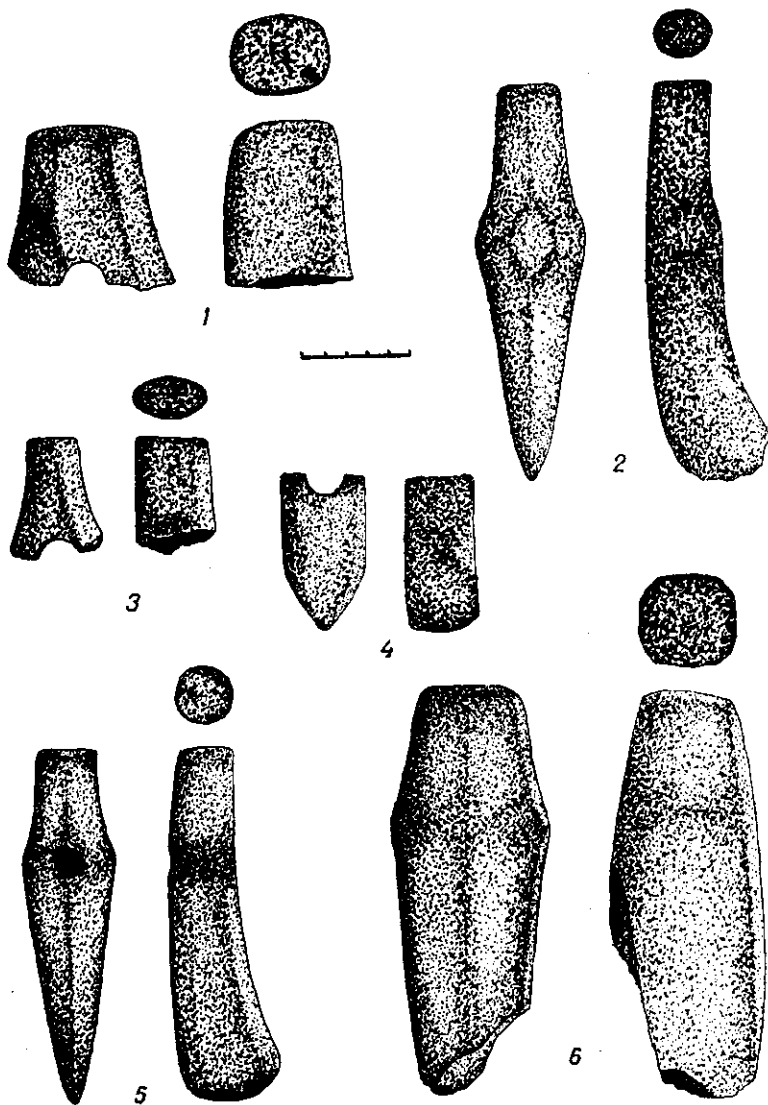

Рис. 4. Кам'яні знаряддя.

з трубчастих кісток тварин. Слід назвати також різноманітні скобелі, лошिला тощо.

Розкопками здобуто великий фауністичний матеріал. Так, на поселеннях Перун і Дурна Скеля серед знайдених кісток були кістки бика, вівци-кози, коня та собаки¹².

Розглянуті матеріали поселень свідчать про те, що в Степовому Придніпров'ї місцева культура часу катакомбної культури зберігає генетичні зв'язки з ямною культурою, що знаходить підтвердження в топографії поселень, у формах і орнаментації посуду, а також у збереженні тих же типів кам'яного і кістяного інвентаря.

Отже, О. О. Кривцова-Гракова мала рацію, говорячи про генетичний взаємозв'язок пам'яток ямної і катакомбної культур у Степовому Придніпров'ї. Проте вона, по суті, не вирішила питання про походжен-

¹² І. Г. Підоплічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 44—45.

ня катакомбної культури і більш загальну постановку питання замінила окремим випадком стику двох культур в цьому районі.

За останні роки у Степовому Придніпров'ї відкрито і досліджено багато поховальних пам'яток, які в культурному і хронологічному відношенні безпосередньо пов'язані з вищерозглянутими поселеннями.

Вони представлені курганами і ґрунтовими могильниками.

Здебільшого ховали в курганах. Стратиграфічні дані курганів дуже важливі для вирішення проблеми хронологічного взаємозв'язку ямної і катакомбної культур.

У Степовому Придніпров'ї, як і на інших територіях, більшість поховань катакомбного часу були здійснені в більш ранніх ямних курганах. Таких прикладів можна назвати багато¹³. В той же час відомі випадки, коли основні поховання відносяться до катакомбної культури, а впускні — до ямної (Кут, к. 6, п. 4; Первомаївка, к. 1, п. 1 та ін.). Ці факти свідчать про те, що в цілому ямна культура передує катакомбній, але на якомусь невеличкому відрізку часу вони співіснують.

Деякі особливості поховального обряду і влаштування поховальних споруд дають можливість виділити дві групи поховань: поховання в ямах і поховання в катакомбах.

До першої, найчисленнішої групи відносяться поховання в прямокутних, рідше — овальних ямах. У більшості поховальні ями вириті в материку. Зустрічаються ями з невеликими уступами. В багатьох могилах збереглися сліди підстилки, що вкривала дно; це рештки очерету, кори, дерева. Дно могил часто посипалось вохрою. Поховальні ями перекривались дерев'яним накатом або кам'яними плитами. Для цієї групи найбільш характерним є скорчене (Снігурівка, к. 1, п. 7, 9; Кут, к. 8, п. 6; Грушівка, к. 1, п. 5)¹⁴ і випростане положення померлих (Кут, к. 28, п. 11; к. 4, п. 4). Значно рідше зустрічаються поховання в положенні на спині, із зігнутими в колінах ногами (Кут, к. 3, п. 1; к. 28, п. 15; Мар'їнське, к. 1, п. 7; Нікополь, к. 3, п. 25). Поховання посипались вохрою, хоч трохи менше, ніж в попередній час. Крім того, однією з характерних особливостей була колективність поховань.

На відміну від поховань ямної культури, значна частина поховань катакомбного часу супроводилась інвентарем. В них здебільшого виявлено посуд тих же типів, що й на розглянутих вище поселеннях.

Порівняно часто в похованнях зустрічаються горщики з невисокими прямими вінцями, яйцевидним тулубом і плоским дном. Досить часто обидві поверхні горщиків добре заглажені, іноді згладжувannya має характер орнаменту (Нікополь, к. 1, п. 28)¹⁵. Посуд цього типу за формою дуже близький до посуду пізнього етапу ямної культури. Звичайно у посудин прикрашені вінця і верхня частина тулуба. Найбільш характерна ялинкова композиція орнаменту, утворена з відбитків гребінчастого штампу або з коротких відрізків шнура (Кут, к. 16, п. 1; к. 32, п. 6; Мар'їнське, к. 2, п. 10) (рис. 5, 3, 4)¹⁶. Досить рідко зустрічається посуд, поверхня якого суцільно вкрита орнаментом. Цікаво, що подібний засіб орнаменту характерний для кераміки донецького варіанту катакомбної культури. Аналогічний посуд зустрічається при катакомбних похованнях в Приазов'ї (Акерман, I, к. 3, п. 1; к. 20, п. 1; к. 17, п. 2 та ін.).

¹³ Д. Т. Березовець. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут.— АП, т. IX, К., 1960, стор. 39—87, 97, 102—140.

¹⁴ Там же, стор. 55; Д. І. Бліфельд. Кургани епохи бронзи в с. Грушівка.— АП, т. X, К., 1961, стор. 46.

¹⁵ О. А. Кривцова-Гракова. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115. М., 1962, стор. 15—18.

¹⁶ Д. Т. Березовець. Вказ. праця, стор. 63, 82, рис. 38; Д. Т. Березовець, Є. Ф. Покровська, А. І. Фурманська. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'їнського.— АП, т. IX, стор. 109, рис. 2; стор. 120, рис. 2.

Рис. 5. Зразки посуду з поховань у ґрунтових ямах.

Другу групу становлять плоскодонні горщики з невисокими прямими вінцями, які мають потовщення на зовнішній поверхні вінця, так звані «комірці». Найбільший діаметр припадає на місце переходу від плічок до корпусу. На деяких з них в цих місцях виступає невелике ребро (Мар'їнське, к. 4, п. 16; Кут, к. 3, п. 15) (рис. 5, 5, 7). Орнамент на горщиках цього типу займає верхню частину корпусу.

Подібний посуд був виявлений на розглянутих вище поселеннях, а також на канівських поселеннях та відповідних їм похованнях на цій же території (сс. Нетребки, Адамівка, Новогригорівка та ін.)¹⁷.

Третю групу становлять плоскодонні приземкуваті горщики з опуклим корпусом, різко визначеними плічками і високими прямими вінцями. Деякі горщики прикрашені відбитками тасьми або глибокими врізними лініями, що утворюють кола (Первомаївка, к. 1, п. 5; к. 3, п. 3; Кут, к. 28, п. 12) (рис. 5, 6, 8, 9, 10). Тут зустрічаються горщики, орнаментовані різноманітними фестонами (Кут, к. 4, п. 5)¹⁸. Найбільш близькі аналогії цього типу посуду можна знайти серед кераміки катакомбної культури Сіверського Дінця¹⁹. І зовсім рідко в Степовому Придніпров'ї трапляється ріпчастий посуд (Снігурівка, к. 2, п. 9). Специфічну групу становлять глибокі чаші. Іноді вони мають невеликі виступи, що імітують ручки (Снігурівка, к. 2, п. 9; Кут, к. 18, п. 5; к. 18, п. 3) (рис. 5, 1, 2).

При похованнях виявлені кістки тварин (Мар'їнське, к. 1, п. 23 та ін.). Іноді поховання супроводились виробами з каменю. Це — розтирачі (Кут, к. 3, п. 6), сокири-молоти (Первомаївка, к. 5). На відміну від поховань катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї в цей час досить часто при похованнях зустрічаються кістяні підвіски з кликів та різноманітні трубочки з нарізками у вигляді винта.

Другу, кількісно незначну групу становлять поховання в катакомбах. На Нижньому Дніпрі переважають катакомби напівовальної форми. Тут поховальна камера опущена трохи нижче колодязя (на 0,25 м). Склепіння порівняно невисоке (до 1 м). Середні розміри вхідних ям — 1,3×0,65 м і катакомб — 2×1,5 м. Досить часто при вході в катакомбу є один східець. Вхід, як і на інших територіях, закривався камінням або деревом.

Характерна посипка дна катакомб вохрою. Іноді підлога камери покрита шаром вапна, тонкими гілками (Велика Білозерка, к. 3, п. 13)²⁰ або камшою (Кут, к. 8, п. 6)²¹. В сс. Нижні і Верхні Сірогози під черепами кістяків виявлені подушки з берести²².

В більшості кістяки лежать на спині з випростаними кінцівками (Кут, к. 7, п. 4; к. 13, п. 1; Нижні Сірогози, к. III, п. 13; Велика Білозерка, к. V, п. 18; Нікополь, к. 3; Чаплинка, к. 3, п. 13 та ін.) і в скорченому положенні на правому чи лівому боці (Нижні Сірогози, к. III, п. 7; Велика Білозерка, к. V, п. 15 та багато ін.). Рідше зустрічаються поховання в положенні на спині із зігнутими ногами (Кут, к. 7, п. 4; к. 13, п. 15) і в поодиноких випадках в сидячому положенні (Каланчак, к. 3, п. 34)²³.

¹⁷ А. И. Тереножкин. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у г. Ново-Георгиевка. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 3.

¹⁸ В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко, Є. О. Петровська. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївки. — АП, т. IX, стор. 138, табл. II, рис. 10, 13.

¹⁹ В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губ. 1901 г. — Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 175; Т. Б. Попова. Вказ. праця, стор. 78, табл. II.

²⁰ Ф. П. Браун. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898. — ИАК, вып. 19, СПб., 1906, стор. 54.

²¹ Д. Т. Березовець. Вказ. праця.

²² Ф. П. Браун. Вказ. праця, стор. 56.

²³ И. Д. Ратнер. Отчет о раскопках кургана у села Каланчак Херсонской области в 1962 г. — Науковий архів ІА АН УРСР, фонд експедицій, інв. № 4009.

До цієї групи відносяться і поховання в підбоях. Це переважно ями овальної форми, невеликі за розмірами, вздовж однієї з повздовжніх стінок яких є відкрите нішоподібне заглиблення. Необхідно зазначити, що для цієї групи поховань не спостерігається стійкості в положенні і орієнтації кістяків.

Наочну картину співвідношення випростаних і скорочених поховань дають матеріали розкопок курганів поблизу Нікополя. Тут з 19 поховань цього типу 14 виявилось у випростаному положенні і 5 — у скороченому на боці.

Характерною рисою катакомбних поховань слід вважати колективність захоронень (Кут, к. 28, п. 5; Нікополь, к. 1, п. 16; Велика Білозерка, к. V, п. 15 та ін.); досить часто зустрічаються поховання з різним положенням кістяків. Так, один кістяк лежав у положенні на спині із зігнутими ногами, два випростані (Кут, к. 7, п. 4). Ця особливість поховального ритуалу була відзначена у свій час Т. Б. Поповою і для інших районів катакомбної культури.

Ритуал поховань у катакомбах аналогічний ритуалу поховань у ґрунтових ямах. Здебільшого поховання в катакомбах супроводилися посудом того ж типу, що і поховання в ґрунтових ямах (Кут, к. 8, п. 6; к. 3, п. 15; Нікополь, к. 3, п. 24 і 25) (рис. 6, 1—7). При цьому необхідно зауважити, що в катакомбах і підбоях не зустрічаються чаші з ручками. Крім того, в катакомбах було виявлено посуд, характерний для пізнього етапу ямної культури (Мар'їнське, к. 4, п. 5; Кут, к. 8, п. 6; Білозерка, Новочорноморка, к. 6, п. 8) (рис. 6, 1, 6).

При похованнях зустрічаються кістки тварин (Нижні Сірогози, к. III, п. 14; Велика Білозерка, к. V, п. 15; Кут, к. 3, п. 6 та ін.). Іноді при похованнях виявлені кам'яні сокири-молоти (Кут, к. 3, п. 14) і розтирачі (Кут, к. 3, п. 16). Серед іншого інвентаря необхідно назвати кістяні кільця з трубчастих кісток дрібних тварин (Нікополь, к. 3, п. 18).

Про співвідношення поховань в ямах і катакомбах можна судити з розкопок курганів поблизу с. Кут. Тут виявлено 45 поховань в ямах і 10 в катакомбах та підбоях. При цьому слід зауважити, що поховання в прямокутних ямах і катакомбах, незважаючи на різку відміну за формою поховальної споруди, не відрізняються характером поховального інвентаря. Це, насамперед, вказує на їх хронологічну і культурну близькість.

На Нижньому Дніпрі, крім курганних могильників, відомі й ґрунтові могильники — поховання в простих ґрунтових ямах, в кромлехах і під кам'яними закладками.

Як відомо, звичай ховати померлих під кам'яними закладками і в кромлехах відомий в Степу вже на початку мідного віку, і особливого розвитку він набуває в епоху бронзи. Він існував одночасно із звичаєм ховати під курганами, що підтверджується спільністю типів поховань і характером інвентаря, що супроводив поховання.

ґрунтові могильники, як правило, скупчені невеликими групами і розташовані на надзаплавних терасах поблизу гирл балок або на островах.

Більшість поховань виявлено в ґрунтових прямокутних ямах. Характерно випростане положення кістяків (Гаврилівка, п. 1, 10, 11; Леонтіївка, п. 3, 5 та ін.). Рідше траплялись поховання в положенні на спині із зігнутими ногами (Гаврилівка, п. 10, 11; Леонтіївка, п. 2) і скорчені на боці (Гаврилівка, п. 7; Червоногригор'ївка, п. 1). Значно рідше трапляються поховання в катакомбах (Леонтіївка II, п. 6).

Більшість поховань супроводилась посудом, аналогічним тому, який зустрічався при похованнях під курганними насипами (Леонтіївка II,

п. 1, 3, 4, 5, 7; Гаврилівка, п. 10; Капулівка, з розмитих поховань) (рис. 7, 1—11)²⁴.

Вивчення матеріалу поховальних пам'яток Степового Придніпров'я показує, що тут спостерігається різниця як в поховальному обряді, так і в інвентарі.

Виходячи з особливостей поховального обряду, поховання можна розділити на дві групи.

До першої групи відносяться поховання в простих прямокутних ямах, які за рядом ознак близькі до поховань пізнього етапу ямної

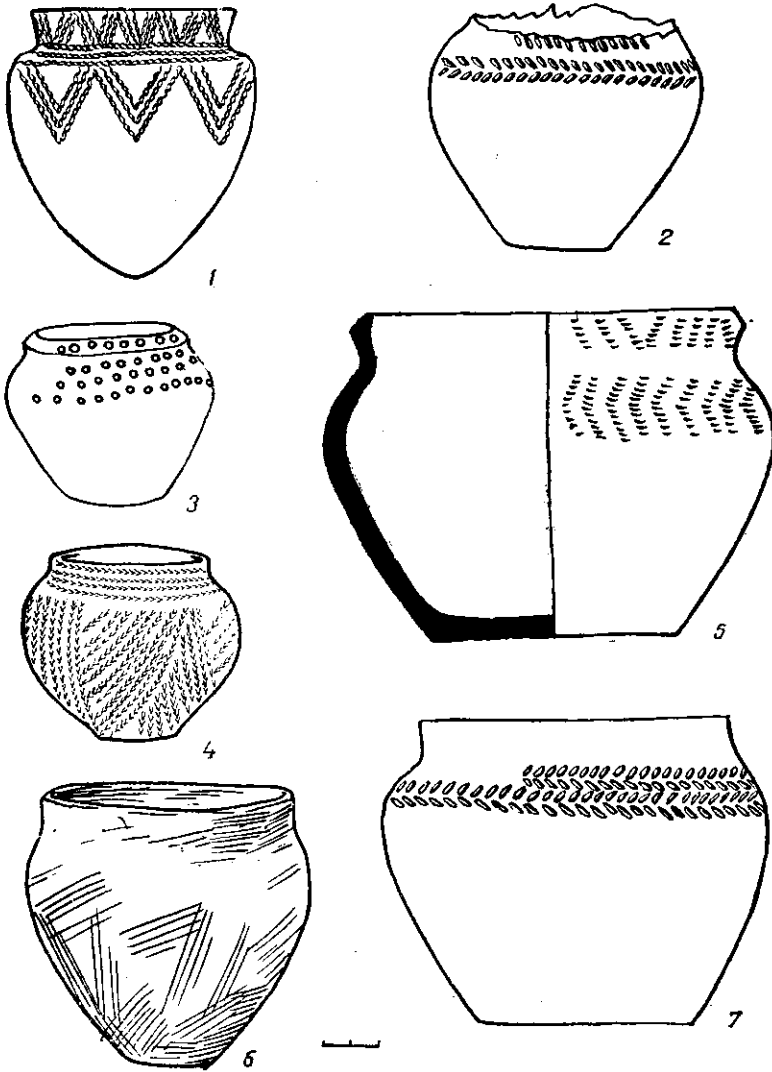

Рис. 6. Зразки посуду з поховань у катакомбах.

культури. Як відомо, для поховань ямної культури Степового Придніпров'я характерна овальна і прямокутна могила, перекрита кам'яними плитами або дерев'яними колодами. Дно могили і кістяки посипались вохрою. Померлих клали на спині і на боці. Відсутня стала орієнтація похованих. Багато з названих рис простежується у більшості поховань

²⁴ О. Г. Шапошникова. Могильники епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. — АП, т. X, стор. 7, табл. III.

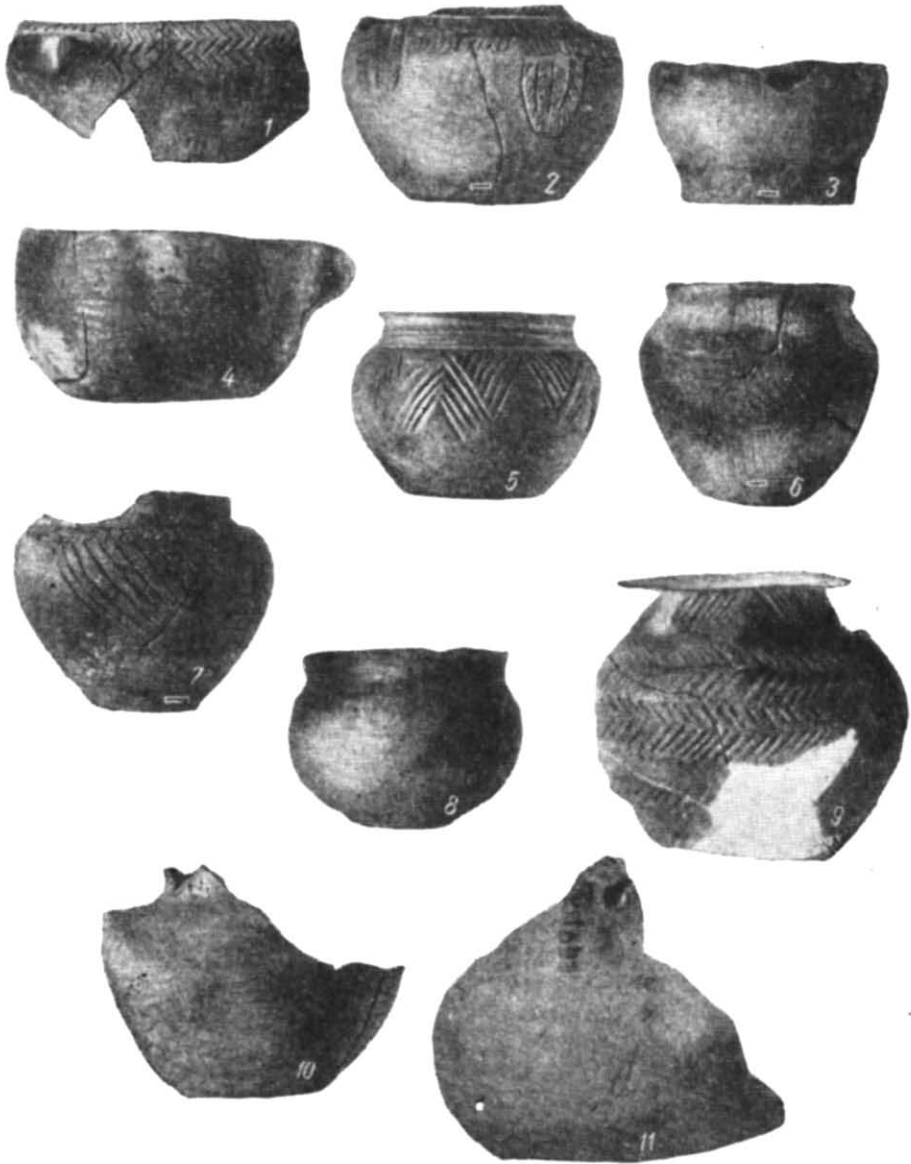

Рис. 7. Зразки посуду з ґрунтових могильників.

катакомбного часу, але в них, на відміну від поховань ямної культури, є свої особливості: значно менша пофарбованість кистяків, порівняно рідше посипання дна могил вохрою. Крім того, частіше зустрічаються поховання у випростаному положенні і зовсім рідко на спині із зігнутими в колінах ногами. Більшість поховань супроводжувалась інвентарем.

Спадкоємність простежується і в інвентарі, особливо в кераміці, в її формах і орнаментатії. Переважають горщики з невеликими прямими або злегка відігнутими назовні вінцями, з яйцевидним корпусом і сплющеним дном, що нагадує посуд пізнього етапу ямної культури. Спільність простежується і в орнаментальних мотивах (горизонтальні ряди з відбитків шнура і трикутники, звернуті вершинами донизу).

Проте на відміну від кераміки пізнього етапу ямної культури тут широко застосовується врізний орнамент, який складається з коротких врізних ліній, що утворюють схему ялинки.

Аналогічна кераміка зустрічається на пам'ятках раннього етапу полтавкинської культури²⁵. При цьому слід зауважити, що разом з посудом, близьким до посуду ямної культури, часто зустрічаються плоскодонні горщики з широкою шийкою, які мають із зовнішнього боку вінець характерне потовщення, так звані комірці. Посуд цього типу становить своєрідну рису розглянутих пам'яток. Його знайдено як на поселеннях, так і в похованнях, але цей посуд не відомий ні в пізньоямних, ні у власне катакомбних комплексах. Подібна кераміка зустрічута на пам'ятках епохи ранньої бронзи лише в Середньому Придніпров'ї.

Третю групу становлять плоскодонні горщики з широкою шийкою, опуклим корпусом і різко визначеними плічками. В більшості випадків ці горщики багато і різноманітно орнаментовані відбитками шнура і тасьми, які утворюють фестони, кола, трикутники, що в цілому зближує їх з посудом донецького варіанту катакомбної культури.

Поховання другої групи становлять незначний процент загальної кількості поховань цього часу. За деякими ознаками поховального ритуалу, а також за влаштуванням поховальних споруд поховання цієї групи близькі до поховань катакомбної культури Приазов'я і деякою мірою Сіверського Дінця. Спільність простежується в самому типі поховальної споруди — в катакомбах. Проте спостерігається різниця у самому влаштуванні катакомб.

У Степовому Придніпров'ї форма катакомб досить неоднакова і нестійка. Візьмемо, наприклад, нікопольські або кутянські могили. Це або прості ями з неглибоким підбоем, що в більшості імітують катакомбу, або катакомби з вхідними ямами, які немовби повторюють звичайну могилу ямної культури. Як відмінну якість слід вважати і положення померлих у випростаному стані. Але при цьому треба підкреслити, що поховання в катакомбах супроводились тим же типом посуду, що й поховання в ямах.

Таким чином, відзначаючи близькість поховального ритуалу поховань першої групи до ритуалу ямних поховань, а поховань другої групи — до катакомбних, слід говорити про спільність ознак, але не про їх повну тотожність.

Вище вказувалося на елементи схожості між матеріалами поселень катакомбного часу Степового Придніпров'я і пам'яток донецького варіанта. Проте окремі елементи подібності не можуть заперечити той факт, що пам'ятки типу Перун і катакомбної культури донецького варіанта відносяться до двох різних культур. Такі досить важливі види пам'яток матеріальної культури, як кераміка і поховальний обряд, мають принципово відмінні риси. Разом з тим необхідно підкреслити певну схожість пам'яток Степового Придніпров'я з ранніми пам'ятками полтавкинської культури, що, певно, слід пояснити їх спільною ямною підосною.

Для пам'яток Степового Придніпров'я властивий особливий тип посуду із специфічними, середньодніпровськими рисами, що змушує гадати про особливий етнокультурний початок пам'яток цього типу.

Певно немає підстав для тверджень про наявність хронологічного розриву між пізнім етапом ямної культури і розглянутими пам'ятками. Це знаходить підтвердження в стратиграфії Михайлівського поселення, де у верхньому горизонті верхнього культурного шару виявлено кераміку, характерну для поселень типу Перун. На користь цього висновку свідчать факти спільного залягання при похованнях посуду, ха-

²⁵ Н. К. Качалова. Вказ. праця, стор. 37.

рактерного для пізнього етапу ямної культури і для поселень катакомбного часу.

Проте перш ніж робити спробу визначити хронологічне місце цих пам'яток, необхідно з'ясувати їх культурну приналежність.

Ці пам'ятки, крім Степового Придніпров'я, зустрічаються в Середньому Придніпров'ї та в Західній частині Приазов'я. Поширення їх на території Середнього Придніпров'я було досить значним, але це ще вимагає свого пояснення. Навряд чи можна погодитись з беззастережним віднесенням пам'яток типу Ісковщина до середньодніпровської культури²⁶.

Аналіз матеріалів з поселень та могильників приводить до висновку, що на Нижньому Дніпрі склалась своєрідна культура змішаного типу з досить стійкими традиціями ямної культури. Проте в культурі цих племен, незважаючи на перевагу місцевих традицій ямної культури, які зберігаються тут ще протягом тривалого часу, відчутний також вплив катакомбної культури.

Складання культурно-історичного комплексу пізнього етапу ямної культури відбувається за рахунок проникнення елементів донецького варіанта катакомбної культури (наявність катакомб, посуду, характерного для цього варіанта).

Оскільки пояснення цих явищ лише міжплементними зв'язками є недостатнім, можна поставити питання про проникнення в Степове Придніпров'я якихось етнічних груп з Сіверського Дінця. Окремі катакомбні племена, які глибоко врзались в середовище ямних племен, вступили в тісний контакт з ними, що привело до утворення нових культурних об'єднань. Як відображення цього слід розглядати появу в Степовому Придніпров'ї поселень типу Перун та відповідних їм могильників. Саме в цей час спостерігається широке проникнення ямних племен на захід, що відбувалось, очевидно, під натиском катакомбних племен.

Освоєння Степу племенами катакомбної культури, певно, йшло зі сходу, в результаті чого в Степовому Придніпров'ї виявились елементи обох культур. Але тут все ж переважають ямні традиції. Важливо також відзначити наявність ознак етнокультурного контакту з племенами Середнього Дніпра.

Процес формування культури ранньої бронзи в Степовому Придніпров'ї подібний до процесу формування культури ранньої бронзи в Середньому Придніпров'ї. І тут виразний контакт з племенами катакомбної культури. Що ж стосується ознак своєрідності культури, то вони, певно, не в останню чергу залежали від північних і західних, так званих середньодніпровських зв'язків.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

О ПАМЯТНИКАХ ВРЕМЕНИ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ В СТЕПНОМ ПРИДНЕПРОВЬЕ

Резюме

В результате археологических исследований в Степном Приднепровье обнаружен и изучен ряд памятников — долговременные поселения и могильники времени катакомбной культуры (рубеж III — середина II тысячелетия до н. э.).

²⁶ С. С. Березанська, М. М. Бондар. Поселения эпохи ранней бронзы в Каневі. — Археологія, т. XVII, К., 1964, стор. 176.

Поселения с мощным культурным слоем располагаются преимущественно на высоких берегах рек и балок, подобно поселениям ямной культуры. Они характеризуются наличием особых типов глиняной посуды, кремневых и каменных изделий.

Специфичен и обряд погребения (под каменными закладками, в кромлехах наряду с курганными).

В этих памятниках проявляется преобладание черт ямной культуры при наличии также выразительных черт влияния соседней катакомбной культуры Северского Донца.

Можно полагать, что отдельные группы катакомбных племен, вклинившиеся в среду ямных племен, вступили в тесную связь с ними, что привело к формированию новых культурных образований.

Как отображение этого процесса следует рассматривать появление в Степном Приднепровье поселений типа Перун и соответствующих им могильников.